

ալ նստարաններ կան, խոշոր գմբէթին տաս-
ուերկու փոքր պատուհաններէն լոյս կը
զարնէ պատկերի մը վրայ՝ որ որմի վրայ
գտնուած նկարներուն մթութեան պատճա-
ռաւ՝ ինքն ալ մթնցած է, և մէջտեղի սե-
ղանին վրայ եղած լուսաւոր զարդերը աւելի
կը լուսաւորէ: Լոնցի՝ որ երեսուն և Հինգ
Հատի չափ պատուհան ունի շէնքս, թէ-
պէտեւ փոքր և աննշան են: Դրագրի մը
համեմատ բացուած չեն: Նկարներն արժէք
մը չունին, — Սուրբ Գրոց վերաբերեալ նիւ-
թեր կը ներկայացընեն, ոմանք՝ կտաւի վրայ
բարի մը ազդեցուած են: Անշուշտ համա-
մատարար վերջի ժամանակներ աւելցուած
են. վասն զի Շարաշն յայտնապէս կ'ըսէ՝
թէ իրեն ժամանակը եկեղեցւոյն ներքին
կողմը որոշողիկն մերկ է եղեր: Գմբէթը՝
պարսկական ոճով արարական զոյներով զե-
ղեցիկ զարդարուած է:

H. F. B. LYNCH

Թրգմ. Հ. Ծ. ՍԱՐԵԱՆ

ԿՍՐԻՆ ԵՒ ԵՐԱՐԱՇԱՐԺԸ

ԱՄՐԻՆ քաղաքը՝ Ասիական Տաճկաս-
տանի շահաստանը համարուած է՝ համա-
նուն Բարձր Հայոց¹ գաւառներէն միոյն մէջ:
Ծովէն 5740 ոտք բարձր է, գուրան գաշտի
մը վրայ շինուած է: Իւր Հիւսիսային կողմն
ունի ընդարձակ դաշտն, որ Կարնոյ Ովա
կամ դաշտ կը գոյրցուի, որոյ մի մասը կո-
չուեր է Նախնեաց մէջ Կարնոյ Մարդ՝² Ծա-

1. Բարձր անունն կամ իր զրեցը բարձրու-
թեանն համար է, որուն մէջ լեռան մ'ալ Կա-
տար երկրի կ'ըսէին, և կամ՝ առջի ժամանակ-
ները բոլոր Բնաշխարհը ալ Բարձր Հայոց կ'ը-
սուէր: Բնաշխարհի՝ արեւմտեան կողմը բնա-
կողները այդ անունը իրենց ամենամօտ նա-
հանգին վրայ դրին:

2. Խորենացի Գեղք Գ զԼ. Ի. էջ 436 « Եւ
յաննն արար Խաղալայ, որ էր Ե Մարգազ Կարնոյ՝
նարկաւազ իւր »: Այժմ այդ տեււոյն մի կող-

մածուռ ուղիներով կը շրջի հոտ Սեւ ջուրն
և կը ձեւացնէ շամբը, զոր Ղազար փար-
պեցի՝ պատմիչն վաճանայ՝ կը կոչէ Կարնոյ
ծով՝, իւր արեւելեան դին կը բարձրանայ
Սուրբ Նշան (Թօփ Տաղի) և Ուղտապարա-
նոց լեռն (Տէվէ Պոյնու), որ գէպ է Բասնի
և Պարսկաստանի ճանապարհը կը հանէ:
Հարաւային կողմը կը տեսնուի բարձրացած
Յրարի Բերականեան լեռանց մի մասը (Փա-
լան Տէօքէն), զոր տեղացիք Էկիդի կ'ա-
նուանեն: Իւր արեւմտեան դին կը տարա-
ծուի Ովային մի մասը, Բերականեանը և
Քիրամիւրիկի բլուրներն: Ուրշ և հաստա-
տուն առանդութենէ մը կամ Հին պատմիչ-
ներէ չունինք իւր Կարին անուան ծագման
պատճառը՝ 1813ի Կարնոյ սովուն պատմիչը
մահաբաի տիրացու Յովհաննէս՝ Աղդար վար-
ժապետ մականուամբ կը գրէ՝

« Այս բարեղի քաղաք Կարին
Շինեալ վաղուց յաւուրըս Հին,
Չեռամբ Կարին թագաւորին,
Հայկեան տոհմին մեր արքային »:

Շահնազարեան Կարապետ վարդապետ
Օրբելեանի յառաջարանին մէջ կը համարի,
որ գերմանական գաղթականութենէ ձեռացած
ըլլայ անունն Կարին, որուն հոգմոյ կիսա-
տուածը կը կոչուէր *Kari*. (Օրբ. 26):

Նախնեաց մէջ՝ կը յիշուէր այս անունը,
Հինգերորդ դարուն մէջ, սակայն քաղաքա-
կանութեան փոփոխմամբ՝ Թէոդուպոլիս կը
կոչուի. ըստ մեր երկնակայիշատակ Ալիշան
վարդապետի՝³ Կարմիրն վարդան և Ս. Մես-
րոպ Կոստանդնուպոլսէն դարձած ատեն ի-
րենց հետ « Թէոդոս կայսր պատուէր դրկեց

մը կը բռնեն մի խումբ տուներ Չիֆտլիկ ա-
նուամբ. ճարպիկ զործուեալ և արթուն ընա-
կելներով, որոց մէջ կը գտնուէին արուեստաւորք
ալ, որ կ'աշխատէին Կարնոյ մէջ:

3. « Եւ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկո-
նեան երթալը ընդ կողմն արեւելից ծովուն Կար-
նոյ » փարպ. շԼ. էջ 615:

4. Քաղաւաքից, 1884. էջ 118:

5. Յաշիկէ, Ս. Սահակ (334):

ԿԱՐՆՈՑ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ՑԵՍԱՐԱՆՆԵՐԷՆ ՄԻՆ:

ԿԱՐՆՈՑ ԼԱՏԻՆԱՑ ԵԿԵԼԵՑԻՆ, ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻՆ ՎԵՐՁԸ:

առ Անատոլ՝ իր արեւելից կողմնակալ զօրավարն, որ յապահովութիւն յունարաժին Հայոց ամուր քաղաք մը շինէ և շինեցաւ կարնոյ քաղաքն (422)՝ Ասանյութիւն մը կը յաւերու որ

« վերակացուք շինման սորին
Մեր երջանիկ սուրբ հարքն էին,
Մովսէս բնութեալ խորհնացին՝
Ընդ գերիմաստ Անյաղմ Դաւթին » 1

Լաստիլերացին ժԱ դարուն պատմագիր՝ իւր բնագաւառի քաղաքին համար կը յիշատակէ, թէ « ի չորեքհարիւր վաթսուն և եօթն (1018) ամի թուականիս մերոյ առաքէ ինքնակալ թագաւորն զՆիկովիոյացի իշխան ռմն, որ եկեալ մարպահարի արկանէ յերկրիս, և ժողովեալ բազմութիւն մարդկան սկիպրն առնէ վերստին շինելոյ գծէօղուպոլիս » 2: Ասողիկ կը յիշէ թէ քսան տարիներ առաջ՝ վերոյիշեալ թուէս « ի 447 թուին, զօրաժողով լինի Մամուլոն, որդի Ալլահաճի . . տիրել Հայոց և Վրաց շինել զքաղաքն կարնոյ և յաւարի առնուլ գերիկոն Տայոց » 3: Գիրք. գլ. ԽՊ. 261: Կը զարդարուի քաղաքս յունական իշխանութեան ներքեւ գեղեցիկ գեղեցիկ շէնքերով և մեծամեծ եկեղեցիներով,

յորոց ոմանք պեռ կանգուն մնացեր են դարերու վանդալական շահատակութիւններէ վերջ և մահմետականաց ազօլմատեղի և կամ ամբարանոց կամ զինուորանոց դարձած: Նշանաւորն Ուլունամին, Նիսմունէի Փեհապէ մզկիթին առջեւ 50 կանգնաչափ քառակուսի տեղին՝ Ս. Սահափանսի եկեղեցին, որոյ մնացորդք կը համարուի քարաշէն Զիֆուէ մինարէն, ասոր մօտ Մոնկրոյի սարայն՝ համարուած ապարանք քաղաքապետի, և ուխտատեղի խաչ քարաշէն մատուռը, որոյ մերձ է բազմազմբէթ տաճարն, որ Մզկիթ փոխուելէն վերջն ժողովուրդը երկիւղէն ներս չի մաներ: Ինչպէս նաեւ ուր Թէփսի մինարէն կը բարձրանայ՝ մասնաւոր ինչեւ աւերակից շէնք մը տեղեցիք քրիստոնեայն, որ ժամանակաւ եկեղեցի էր, և այլն:

Հուրթինէ մնացորդքն յոյժ սակաւ են, որովհետեւ մինչեւ վերջը շմեաց Յունաց ձեռքն, այլ անցաւ յարոյրաբար Պարսից, Սելեուքեանց, Վրաց, Թաթարաց և հուսի Օսմանեանց, յետինքս կուշեցին քաղաքը Արդի—Ռում կամ Էրզրոմուս՝ այսինքն Յունաքաղաք, զոր առաջին անգամ յիշատակուած կը գտնենք Թովմա Մեծորեցիէն (էջ 102) « Եւ անտի յարուցեալ (Սքանտար) գնաց

1. Խորենացի « Շինուած կարնոյ քաղաքին, որ կոչեցաւն Թէօդուպոլիս » Մթ գլխոյն մէջ կ'ըսէ. « Անատոլիայ զօրավարս . . եկեալ յաշխարհս մեր, հաճի ի գաւառին կարնոյ իրբեւ ի միջոցի շինել զքաղաքն, արքաւաճահաճոյ, շատաշուր և բերրի . . ոչ կարի ի բացեայ ի տեղեցան, ուր Եփրատս մասինն ինչ բլրիսն աղբիւրք ապանց, և հանդարտ գնացիւք յառաջա, ցեալ ժողովման մօրաբար երեւութիւք, յորում առաւելութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց հարակաւորաց յորոց ի ճոռոց միայն կերպս կրեայ յինէին թնակիլքն »: Վերջին բառերն կ'ենթադրեն, որ փոքր Թէօդուս շինած քաղաքին բնակիչքն ի հնուց կը գտնուէին այդ տեղւոյն վրայ: Անատոլիոս կից այդ բնակչայրին յարմար տեղ մը գտնելով՝ հօն նոր ամրութիւններ և պատուապարաններ ալ շատցուց « առ առնրոտով մի գեղեցկականութիւն լերինն . . . զորով չըրջափակեալ խոր փութս, անդնալիւր հառաւտեաց զհիմունս պատուարին և ի վերայ բար-

ձարերձ աշարակս ահագինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թէօդոս անուանեաց . . . Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի միերանոց բազմապատիկս շինեաց և Ազգաստիոն անուանեաց . . . Եւ եւից զինու և պահապան գնդիւք զքաղաքն և անուանեաց Թէօդուպոլիս . . » Լեռք՝ է այժման դեռ կանգուն մնացած միշտաբերձ 42 աշտարակօք՝ Ազգաստիոն քառան, իսկ պատուարքն են 72 աշտարակօք դարձաւուած պարսպոյները քաղաքին, զոր Թէօդոս անուաներ և (Ասողիկ Բ. Գիրք էջ 72):

2. Արդար վարժապետն. Բագմամպիկ 1885, էջ 118:

3. Լաստ. պատմ. գլ. Բ. էջ 15. ուրիշ տեղերու մէջ քաղաքն կ'անուանէ կարն և մեծ մակդիրն կու տայ:

4. Վերջին տարիներուս մէջ տեղիս նորագութեան պէտք ունենալով, երբ քրիստոնեայ արուեստաւորք կ'աշխատին մէջը՝ շատ մը հնուութեանց հետքեր կը գտնեն:

ընդ զօրս իւր եւ եհաս ի քաղաքն Կարնոյ, այժմ Արզում Կոչեցեալ, ուր էին փախուցեալք յազն Չաղաթայի եկեալ»։ Իսկ արարք Գալիզայէ՝ իւր Բերդին եւ պարսպին արտաքին եւ ստուար տեսքէն առնելով, Գաւա—գալէ՝ Սեւապարսիսս կը յորջորջէին։

Այժմ իւր նշանաւոր յիշատակութեան արժանի են վերոյգրեալներէն զոտ՝ ընդարձակ իտառոսի վարժարանն Տէրութեան, պաշտօն կուսակալին եւ իւր ամարանոցն, բաղնիքներն, մզկիթներն, Շուկայից մէջ աւելի արժանաւոր է յիշելու Պէզնտանը։

Հայ—Լուսաւորչական հասարակութիւնն ունի իւր զպրօցներն, ի մասնաւորի Սահաւարեան գիշերօթիկ վարժարանն, անմահաւոր բարեբարի մը գործ, որոյ կից է Տաճարն, որ Միաբան Առտուածածին կ'ըսուի՝ Երբ կաթողիկոսի աստն աշդ տեղ հաւաքուած ժողովոյն պատճառաւ, եւ ասոր միացած է Մայր եկեղեցին կաթողիկոսի ընդարձակ, բարեշէն բայց մութ։ Իւր պարսիզին մէջն է տղայոց ցորեկօթիկ Արծնան զպրօցն, որոյ վրայ կը հսկէ հոգարարածութիւն մը Առաջնորդին նախագահութեամբ։ Գերեզմանոցն՝ քովն է՝ ուր ուսնիններ եւ բարախներ կանգնած են շիրմաց քով։ Երեւելի անձանց պամբանաւորն ըստ բաւականի վայելուչ բանգակներով եւ կոթողներով զարդարուած են։ 1878 թուոյն Ռուս—Օսմանեան պատերազմին միջոց անկեալ քրիստոնէայ զինուորաց գերեզմանին վրայ վայելուչ մատուոթիկ մը բարձրացած է արձանագրութեամբ, եւ ասկէ ոչ շատ հեռու՝ նոր Նահատակին գերեզմանն կայ։

Հայ—Կաթողիկէ հասարակութիւնն ալ ունի իւր միակ քաղաքն եկեղեցին, Տիրամօր նուիրուած, զոր կանգնեւ է բարեւուհմ Ալլաշվերտեան գերպատանի իրեն հայրեւնեպց անմահ յիշատակի համար՝ մեծանուն եւ քաղաքացւոյ Սեղիթեան Եպիսկոպոսի ժաւ,

մանակ։ Սա՝ շքեղ եւ ընդարձակ քաղաքն Եպիսկոպոսարանը շինեւ է, որոյ յաջորդն՝ ալ վաստակեւ է ապագայ սերնդեան յատաշարեութեան համար կրկին երկուս վարժարաններու ձեռնարկել եւ յաջողցնել։

Հայ—Բողոքական հասարակութիւնն քիչ տարիներու մէջ մեծ յառաջնադարձումն ունեցաւ, մանաւանդ յաջորդաբար երկու անձնուէր Պ. Չէմպլըս եղբարց միջոց։ Ռեւին ժողովարան, զպրօց, լսարան, եւ այլն, եւ բաւական թիւ մը կը կազմեն։ Իրենց վերաբերեալ շէնքերն աւելի կոկիկ եւ նոր դրութեամբ են։ — Փաղաքիս ընդհանուր նկարագրի մասին, տեղիս՝ մեծ բարեփոխումն չէ կրած մինչեւ մեր օրերը։ Յիշենք Պուշկին Ռուս բանաստեղծին 1829ին կ'ըսեցէր ինչպիսի մասն մասն ժամանակ կ'ած տպաւորութիւնն։ «Փաղքին արեւելեան կողմը կան ամրոցք՝ Թոփ—Տաղի վրայ, ուսկից կ'երեւի Էրզրում իւր միշնաբերով եւ իւրաքու իր կանաչ տանիքներով։ Փողոցք նեղ եւ ծուռ մնա են, տուններն ըստ բաւական բարձր ու քաղաքն... դաշտաբայտ հողածածակ պահելներով, որոց վրայ եթէ բարձրէն դիտեա կարգէ դուռ ձեւ մի կ'առնու քաղաքն... Ելիմայն խիտ է... ծովին երեւէ 7000 (6000) տաք բարձր։ Շրջակայ լեռներ տալույն մեծ մասը ձիւնապատ։ Գետինն անծառ, այլ բերրի, բազմաթիւ աղբիւր... ամէն կողմ լրանցք։ — Ճամնախուտը Եփրատայ եւ Զորագոյններ լեռանց կը բերին առատութեամբ աշուխ խոտ։ Երկրը յաղթանակամ եւ հուժկու, գոմէշք վիթխարիք կրկին անուով ծանր կտաքի կը քաշեն, որոց լիսեռն անհասարակ շատաչ մը կը հանէ»։ Իւր դաշտին վրայ կը սուրան շատ մը առուակներ, գետակներ, Չարգարան, եւ Սեւ ջուրն գլխաւորապէս. օղբ կը լեցնեն իրենց եւ գեղեցիկներով ճանդուկն, սարեակ,

1. Երեւելի Չէմպլի կը համարի Թէ Գալիզայա ըսուած է Երզրումն որովհետեւ Յոյն թշխաններու միոյն՝ Գալի՝ կ'ընէ արեւոյ քաղաքիս եւ իւր անուամբ կոչեց (Ինքնեկեան Հասարակութիւն էջ 66)։

2. Ալեքան Տէրագոր (էջ 36)։

3. Տ. Ս. Ստեփանեկոյ. Մեղքիսեցեկեան՝ գործունէայ. բարի եւ սրբաբնեց վարժապետ անուանի՝ Թաղուած է Ռազմատ գերդէին իւր ձեռակերտ եւ գերեզման եկեղեցւոյն մէջ։

ծիծառն, ապուռ. իւր սիգաւէտ շամբին մէջ կը խայտաւ սազն և բազն, կը խոյա- նան խորշն և փորն, կը որանան արծիւն և անգղն ծանրամարմին, կը պարեն օդոյն մէջ կազան և զօին (ազանին), խուճենու և ծինելուդից վրայ թնկնին թափ կու տան արապիլն սպիտակ, շնորոր և լորն, կկուն և արտոր՝ իրենց ճրլլլլիւնը՝ ամէն ուրեք կը ձգեն: Խնչոյ՝ ս օդոյն բնակիչը բազում և ան- թիւ. նոյն է նաեւ գետարնակը որ կը խարտան կը կայտանն գետոց մէջ, որոց համար մերս պատմահայր մի «անրաւութիւնը» բառովս շատ ինչ կ'ուզէ բացատրել. իսկ կենդա- նեաց երէին թիւն ցով կրնայ արպեօք թուել: Իւր մարպպեանոց խոտեր ամէն կողմին կը հրապարեն կը ձգեն վիթ, վարի այծ, ոչխար. իւր ջրերն՝ կ'արբուցանեն ջրուռն ձի, գայլ, կուզ, վարազն...

Չկայ մի թաղ՝ որ մի. երկու աղբիւրներ շունենայ, չկան հասարակաց շէնքեր կամ պարտէզներ, որուն քով առատաբար մշտա- բուխ շունենայ մի կամ երկբերան պաղ և բնուշ ջրի բաց և հոսող ծորակներ, իսկ մղիկներու, պարտիկի սալայտակներու որոնց վրայ՝ երբեմն ութ և տասն ծորակներ կը առնուին, որ անդադար անհատնում շալլօրն կը վառնեն ջուրը: Այս ջուրերն կամ Գիրէմիտիքէ, կամ Փալան Տէօքէնէ կը հաւաքուին ծածուկ ճամբաներով քաղա- քին մէջ կը բաժնուին և կամ նոյն իսկ

գետնէն կը բխնուի Գլխաւորներն կը համա- րուին Քրքը Ձէշմէն, Ճէնէթ Ձամսի, Նա- հատակի աղբիւրն¹, կաթնաղբիւրն:

Եթէ ուղեւոր մը պտտի քաղաքիւ ընդ- արձակ դաշտը, որ Հինգ ժամու ճանապարհ է, քննէ գիւղերը և նոցա հողերը, դիտէ նորա տեղ տեղ փաղրիկ բլուրներու ձեւա- ցումն և անոնց կազմութիւնը, գննէ ջրոց բազաղութիւնը, նա մանաւանդ Արծաթի² և Իլիճա³ գիւղերու ջրամուկները, ակնարկ մը տայ կայծակի ձորոյն և բարձրանայ Շողա- լարի⁴ կողերը և Ռիսակնիւնաց բարձունքը՝ պիտի հետեցնէ, որ կարին եւս հրաբխային լեռնապաշտ մ'է: Տեղացիք՝ ինչպէս ճանա- պարհորդք կը վկայեն՝ դրեմէ ամէն տարի կը զգան քանի մ'անդամ անդալի շալս ժումեր, իսկ շանցիւր մի կ'ու պար, որ ահաւոր սարսափներ չզգան: Մեր գիմացն ունեցած աւանդութեան վկայ Աղլար վար- ժապետն հետեւեալ տղերն կը զրէ.

«Բայց յայտնապէս յայս մեր կողմին՝ Բազմօրեայ շարժք գիպակը լինին, Գաղաքին և թիմից սորին, Էւ այն կարի յոյժ ահազին. Որ յերեմանէ յայն շարժին՝ Անթիւ շինուածք գրլիսալ իջին, Կործանեցան թրնդամբ ուժգին, Գալտեցան վանք եւս՝ ընդ նոսին, Էւ բիրք բիրոց ներքոյ մնացին

1. Սուրբ Սահակ և Յովսէփ կը կոչուէի աղ- բիւր, որ Գաւրիղի դրան կողմը կը գտնուէ տակնէ մը տան մէջ՝ ուր աւխտի կ'երթան քրիս- տոնեայք շաբաթ օրեր և մանաւանդ որքոցս նահատակութեան տոնին օրն: Գերեզմանքս է Չիթթէ մինարէին մօտ տան մը կից փաթիկ պորտէզով յարկածածուկ սենեակ մը, ուր թա- ղուած կը համարին իրենցմէ երեսելի կարգա- ցողներ ալ: Կը յարգեն այլազգիք ահիւ ուխ- տաւորեալ ալ:

2. Փարպ. 515. «Մաւշեղ և Ներսէս մերձեալք է զի: զ մի կարնոյ՝ որում անուն էր Արծաթի...»:

3. Գիւղս երեք ջրամուկներ ունի ու մօտ մի- մեանց, որոնք իրենց ազդեցութիւնը հիւանդաց վրայ աստիճանաբար կը գործեն: Խորենացւոյ՝

ժամանակէն կ'երեւի, որ կային ստուք վառն զի Անառնիկսի համար կը զուրէք թէ «ի վերայ ջերմն բլիսեալ աղերացն՝ յարկս ի վիճառալ քարանց շինեաց» (Գիրք Գ. գլ. 4). և ստուգիւ իւր շուրջը կը յայտնէ հնութիւնը: Փիւ հեռի է Կիլիկի կիլիսի՝ սգտակար հոգեպայն տաք ջուրն:

4. Լեռնա քաղաքին հարաւային կողմն է, իւր բարձր գագաթը «Գահանամ» կը կոչուէ, իբրեւ թէ Նոյայ տապանն համաշխարհական ջրհեղեղին միջոց առաջին ունգամ գետ Մասիս տու վրայ շէջած էր քոռի լեռանն և Նոյ իւր գահութիւնը մատուցանէ Աստուծոյ. և առաջ կը մնայ իւր անունը իւր բարձունքէն կ'երեւի Մասիսն և Սեւ ծով:

Մարդ անասունն ի միասին,
Մեռան, կորեան, կրակածագին,
Տեարց ողբն ու լաց զօղբս լրցին»...

1861ին կարնոյ նշանաւոր և գիտնական եկեղեցական Տ. Սերբուբէ վ. Բաճեան կ'ըսէ, թէ ասկէ դար մ'առաջ մեր ծերունիք կ'աւանդէին, որ մեծ ցնցումն կրեց քաղաքս, նոյնպէս 1789—1790, 1840ին երբ Մասիս իւր հրաշէկ գազաթնկերն թօթվեց և ծածկեց Աղբորին, Բիւրակն ալ իւր արձագանգն ստաւ և կարնեցին: Իւր տուններուն մէջ դարձեալ օրօրուեցաւ: 1843ին սաստնութիւնը կը շրջէ հաստամուր բերդին մի պարսիկացի 1850ին և 52ին մինչև անգամ կը շարժէ և կը փոսկէ և վար կ'ընտէ դրոյ պարսպները բերդին, կը յառակէ քարահող շէնքեր և մզկիթաց բրդունքը կը տափկեցնէ: Արժեան սերունդը, 1859ի Ժամի տարին կը յիշէ զարհուրանքով. երկրաշարժը կը սկսի Յունուտարին. սարսափելի և աղէտալի կ'ըլլայ Մայիսի մէջ Համբարձման հանդիպածը: Լեռնէ վերոյիշեալ վարդապետին համառօտութեամբ արկածէն էջ մը. և Այս պայման ու գեղազուարճ տիւն, միջօրէին ժամունմօս՝ յանկարծ կերպարանափոխ եղաւ, մէկ անսովոր գոռումն ու որոտումն մը փրկաւ... գետինն հարաւային կողմէն դէպ ի հիւսիս ստատիկ սասանութեամբ վեր ու վար կը շարժի, կը ցնցուի. այնպէս որ երեսի քարերն ու հողերն իրար կ'անցնեալ... կը թուէր թէ երկնածայր շէնքեր իրենց բարձր գազաթնկեր վար խոր անդունդը կ'իջեցնեն, ու վեր դէպ ամպերը կը ծրարեն... մեծ ու բարձր շինութեք, ու աշտարակը ալ տուններուն և շինութեք իրար անցումն, ճգրտօցն ու ահեղ շառաչման ձայներն ականջները կը խլացնեն ու մահուան տապնուն կը բերէին ամիսուն ու ինչպատառ կ'իստմեռ կ'ընէին... Իսոպառ առաջին վտանգը կը տեսէր, կէս ժամ հաջը մէկ մ'ալ կրկնեց գետնաշարժն իր ահեղ ցնցումն ու սաստնութիւնը, որ առաջինէն թիւ մը մեղմ էր, բայց առաջինին շարժած և խախտած պատերն և շէնքերն սոսկալի կերպով նստեց, արեւց ու հիմն ի վեր կործանեց: Ամէն շինութեք ծածքերն

կանգուն ու կէս թանձր հողով բռնաւորած էին ըստ սովորութեան գաւառին, երբոր սկսան թաղեր ու վաճառափողոցները ահեղ շառաչմամբ մարդկանց միայ փշիւլ, այն փլատակաց տակէն ազատ դուրս ելնելու համար Արտուծոյ մահաւոր հրաշքն պէտք էր. ամենքին սաքն ու ձեռքն վտանգին ահէն բռնուած՝ աղագայէն կը ոտսկային: Ո՞վ կրնար համարձակիլ ու մոտենալ կիսափլած շէնքի մը և տնոր մէջէն վտանգեալներն ազատել: Այսպիսի ցաւալի էր տեսարանն: Ասոր համար բազմութիւն արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց անակնկալ թաղուեցան այն թանձրահող փլատակաց ու աւերակաց ներքիւ, որոց մեծ մասն մեռած գտնուեցան, ողջ մնացեալքն ալ կոտորած ու ջարտած, խեղ, կրտակնեղան, հողուն տակէն ելան, բայց մահուան ձեռքէն չկրցան ազատիլ»:

Սոյն աղէտիցս ներկայ վստմափայլ Գրիգոր էֆ. Շապանեան իւր 1859 Մայիս 21 տարեբերդին մէջ ոչ սակաւ դէպքեր նշանակելէ զինի՝ կը յաւելու «մեռաշներու թիւը 6,700, իսկ վիրաւորեալ կրկին կը հաշուէր: 13 միւսքէ կործանեցաւ, մզկիթ չէր մնացած, որ թիւ շատ փաստած չըլլար. Հայոց Եկեղեցւոյ առաջին հոյակապ գանգակատունն ի հիմանց տաղալեցաւ, բերդի ահագին պարսկալները՝ քանի տեղեր գետնի հաւասար եղան, շատ մը քարեր ճայթեցան, մաքրատան ըով մզկիթի առաջին միակտուր սիւներէն մին մէջ տեղի պատէն անդին թեւեւեանց պարսիկի պարն առջեւ նստած էր... Լուսաւորչայ վանոց սենեկաց մեծ մասը փլած և քաղաքին շրջակայ բնակներէն ուրանք ճայթած էին»:

Այս արկածալի սրտապող թշուառութիւններէ վերջը մերթ ընդ մերթ կրեց կարունցին 42 տարեկանու միջոց երկրալին ահաւոր սաստնութիւններ, բայց չեղան տեսական, չեղան մահադիմ ինչպէս էր 1859 և ինչպէս եղաւ 1901: Ականատեւք 1859ին երբ կը յիշեն ժամը սարսուռ մը մինչև իրենց սակերքը կը սարկէ. որովհետեւ իրենց գիմաց կը նկատուի աւերակաց կոյսն, վիրաւորելոց ճիշը կենդանի ողջ թաղելոց վայրերն և մնացելոց մահուան ցաւակն լիջնչ

նուազ տխուր նկարուեցաւ անցեալ տարուան հոկտեմբերի 27ին պատահած Էդգերու մի սասանութիւնը : Հեռագիրք գումեցին սակաւ բաւերով, թայց ահաւոր տեսարանով պէպքը՝ նամակներ պողպոսէն ձեռքերով գրուած գծեցին քստմեկի միման մի բազմիկն և բնութեան խաղաղիկ եղած խեղճ ժողովրդեան : « Բազմավէլ » ն ուրիշք փոքրիկ էջ մը Յունուարի նամակի մը մէջ, ուր սրտապաղ հոգի մը իւր հարազատին կը նկարագրէր աղէաներէն հազարէն մին : Հոն կը կարգանք, որ քաղաքը գրեթէ կործանման վիճակի մէջ է, ժողովուրդ մը անպատուար ցրտաստարուտ ստանապատ երկրի մը վրայ, ձիւնն և անձրեւն յաջորդաբար անդամաճնելի աղէտներ կը տեղան ապերջանիկ բնակչաց վրայ : Երկրաշարժի աւերումին կը յաջորդեն զանազան հիւանդութիւններ, որոնք մատաղատունի սերունդը կը նահատակեն : Գարաւոր կանգուն կեցած միջնաբերդի պարիսպներէն մի մասն է, որ հողոյ կը հաւասարի, քարուկի հաստամուր մի մէկը աշտի լայն սրմբ մեծ մեծատուն տուններուն կամ կողակաց տեղիք կու տան կամ կը փլին կամ անբնակելի են : Աղօթման տեղիք կամ անգործածելի կ'ըլլան և կամ մեծ նորոգութեան կարօտ կ'ըլլան : Բայց բուն կարօտ մնացողն է, օրուան խեղճ ողբալահիկ շահող ժողովուրդն : չոր հաց կը պակսի հազարաւոր անձանց, անօթութիւնը տիրէր է փողրին և մեծին, անհրաժեշտ պէտքն կը յազդ և կը շարժէ ամէն սրտեր : Կարծես քարերն անգամ կը սկսին շարժիլ : ամենէն անտարբեր սրտերն իսկ կը յազդին : Հարուստն իւր ճոխ ամբարներն կ'ուզէ բանալ աղքատին առջեւ, մեծատունը իւր գանձերն կը փութայ հասցընել թշուառ կարներին : Կը լսեն մարդասիրտ սրտեր աղէտին հաւաւոր գոժը, կը փութան իրենց զթութեան բնիկներն հաւաքել և հասնել օգնութեան : Կոտանայնուպոլիս իւր Առաջնորդաց ձեռքով ոչ սակաւ դրամ կը հասցնէ տեղին : Տրապիզոն, Երզնկա, Կօգնին ոչ միայն պրտնով, այլ նաեւ Երևանից գումար կ'ուզեն իջեցնել իրենց պաղատախառն աղօթից հսկողներով : — Կարին ժամանակաւ այդ արիւնաթաթաւ և մահատիկ գիպաց մէջ ու-

նեցեր էր ժողովրդասէր և անձնուէր կուտակներ, ինչպէս հետեւեալ տողերով զմին կը պատահէ Արարի վարժապետն .

« Յայնժամ Ահմէտ փաշայն եկեալ Այրարբմիա բարեհոգեկեալ . . .
Ալքատ բնակչացս շատ խնամածեալ
Իրեն բզկայր միշտ հոգացեալ » :
Գովեստով կը լսենք վսեմափայլ Շապանեանի տարեգրոյն մէջ 1849ի սասանութեան միջոց՝ Արիֆ փաշայի գործն, որ մեծ հոգ և խնամ կը տածէ տատապեալ արկածեաւորներու վրայ և Արապտու Տիգի վրայ վրաններ կը կանգնէ և կը պատասպանէ թշուառները, Նոյնը կը գտնենք և գեա աւելին 1901ին Հոկտեմբերի 27ին միմեկփայլ Նազիմ Կուսակալին վրայ, որ հազիւ հազ իւր պաշտօնատեղին ժամանած հայր կ'ըլլայ անոց անօգնական անձանց : — Ճէրիտիէ գեղեցիկ կերպով կը շնչաւ այս իմաստուն կառավարչին բարեմասնութիւնը և մենք հեռուն նամակներով կը հաստատենք իւր անձնուէր Կուսակաց վրայ գովելն և ուրին Ոչինչ պակաս եռանդեալ գործեր են և կը գործեն Գեղար, Քյուրեան իւր պատուական իշխաններով և աշխոյժ և եռանդուն Արթ. Տէր Զաւեն վարպետ իւր բազմաթիւ աշակերտներով :

Հազարաւոր տուններ պէպ ի գիւղեր կառաւուն, ուր արկածն՝ թիչ ըրեր էր իւր աւերներն : և կը հայթհայտուի յանձնաժողովներով իրենց կենսական փողրիկ ողբալահիկն՝ մի անհատի համար միայն կէս չափ հաց ամբողջ օրուան մը համար : Հազարաւոր տուններ ալ որ հարկ յատակ դարձեր են, կ'որոշուի անոնց տեղ գրեթէ 2500 կանգուն երկաթնուքով տեղից վրայ սահաւակ տնակներ բարձրացնել ամբողջութեւ համար մէջ տեղ մնացածներն : Ինքնօգնութիւնը աստիճան մը պարման կը մատուցանէ, բարերար և ազնիւ հոգիներ կ'երարեն կ'երեւակայն կարնոյ սաստիկ ձմեռ և խեղճութեան անհուշութիւնը և բաւ չեն համարի միանգամ ոգորովը, այլ կրկին և կրկին չեն խնայեր իրենց փողերը : Սրաբեկ, թշուառութեան մասնուած կարներն իւր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ իր ճշմարիտ բարերարներուն, անտապալ և ազնիւ է հանգչպ այն

սկիսութիւն ճոխերուն առջեւ ալ, որ չընա-
ղակերտ պայտանիքու ջերմութեան մէջ փա-
փուկ իւրորտիներով պարարուած և ոչ իրենց
սեղանոյն նշխարաց խեղճարանքներով կ'ուզեն
որ Ղազարոսներ յաղենան:

Այս օրերուս մէջ ընդունուած նմանի մը
կ'ըսէ, որ զեռ ստանալովիւնք բոլորովին չեն
զաղորած, բայց առաջուան սաստկութիւնը և
աւերածը չկայ: Այլապէս ինչո՞ւ չհրահու-
թեանց հետեւութիւնք աննկարագրելի են:

Հ. Յ. Գ.

ՏԱՐԿԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

DARWINISME

(Շար. տես էջ 107)

ՁԻՐԻՐՈՒՄ ԻՐԱՎԱՅԻՆՈՒՄ՝ — Աշխարհագրական բաշ-
խումբ. — Երկրագնդի մակերևութին վրայ բաշխու-
ման և կենդանիներու բաշխումն և առաջին իրադրութիւնն՝
որ Տարբերութիւնը ուղեւորութիւններուն առնել, ածու-
րածութիւնը գրաւեց: — Հարաւային Ամերի-
կայի մէջ, բոլորեալ ալ կենդանիներն կը յաշտուեն ի-
րարու փաղաք մը՝ քանի կ'իջնեն լայնութեան աստի-
ճաններէն, — երկրէ մը անցնելով մերձաւոր երկրի, կը
անանկ՝ որ մերձաւոր տեսակներն՝ աստիճանաբար ան-
ցեր են ուրիշ տեսակներուն տակ: — Ընդարձակ ցա-
մաքը շրջապատող կղզիներուն և աղբակնազաններուն
մէջ կայ անոնց յատուկ սեփական բազմութիւն մը կեն-
դանիներու և բոյսերու: Այսու համարէն, սերտ նմա-
նութիւն մը կայ կղզիներու տեսակներուն և ամենէն
մերձաւոր ցամաքի տեսակներուն մէջ: — Նմանութիւնը
զեռ աւելի սերտ և ի մէջ աղբի կենդանիներն՝ որոնք
ցամաքի և կղզիներու վրայ կը գտնուին, և բոլորով
կենդանիներու՝ որոնք նոյն հողի վրայ եղբւր են ժամա-

նակաւ: — Հին և նոր աշխարհի բոյսերն ու կենդա-
նիներն իրարմ շատ տարբեր են, լինպեա և անոնց
կենսաբանական դիւաններն հաւասար եղած են: —
Արապիկ, մի և նոյն լայնութեան սաստիճանին և մի և
նոյն կլիմայի տակ՝ հարաւային Ամերիկայի, Հարա-
ւային Ամերիկայի և Աւստրալիոյ կենդանի եակներն՝
շատ կը տարբերին իրարմ. իսկ ընդհանրապէս, հա-
րաւային Ամերիկայի մէջ, լայնութեան զանազան ա-
տիճաններուն և ալիւսայլ կլիմաներու տակ, անհամե-
մատ կերպով իրարու մօտ են կենդանի եակներն: —
Աւստրալիոյ պարկուտներէ (marsupiaux) կազմուած
ստնաւոր կենդանին, մեծապէս կը տարբերի ուրիշ աշ-
խարհներուն մէջ եղածէն: Բայց այս կենդանին՝ վերջին
սաստիճան և նոյն խմբին մէջ գտնուած տեսակներն
շարքին, որոնք մի և նոյն աշխարհի մէջ իրարու յա-
ջորդեր են, և որոնք ձեռքով վերսրիշեալ կենդանին
կը միմայի բարձր տեսակներուն՝ զօր երկրաբանու-
թիւնը կը գտնէ ուրիշ աշխարհներու մէջ ալ:

Այս իրադրութիւններուն զօրութեամբ պարզ կերպով
զեռի լուծուիք խնդիրը՝ ըսելով թէ իրեն պայտե-
կաբազորուեր են, վասն զի Աստուած պայտե ուզեր
է, և տեսակները հան ստեղծեր է ուր որ զանոնք կը
տեսնենք, և թէ անանցանելի արգելքներով իրարմ
բաժնուած երկրներու մէջ գտնուող տեսակներու ստեղ-
ծադրութեան ճազմութիւն կերպները ցան:

— Միեւնոյ գիտութիւնը, որ, սաւանդաւոր պատեա-
ւոր ուրանալու, կը փնտռէ և կը քննէ երկրորդ պատ-
ճանները, փնտռելով որ արդի աշխարհագրական բաշ-
խումբներն առաջ կ'անեն եւ ֆիզիկական յետափոխու-
թիւններէ (perturbation), և թէ տեսական տեսակներէ
ստեղծ են աշխարհագրական բաշխումներուն հետ, կը
համարի թէ բոլորեալ և կենդանիներու արդի բաշխումն
ալ նախին զինքով մ'առաջ կ'անէ է՞: — Մէկ երկրէ
միւս երկրը անցած ասան իրարու յաշտուող մերձա-
ւոր տեսակներն կամ՝ ձեռներն՝ միմէն միակ նախնական
ձեռն առաջ կ'անց զանազանութիւնը չեն: — Կղզիներէն
տեսակներն՝ որոնք մերձաւոր ցամաք տեսակներէն
բաժնուած են, մի և նոյն ծագումն ունենալուն համար
չէ՞ որ զանոնք իրարու մօտեցնելով նմանութիւններ ու-
նին, և կամ անոնց աղբիւն. նոր պայմաններէն առաջ
չեն՝ զարդ զերեք զանազանող տարբերութիւններն: —
Ինչպէս քաջատեսիլ են՝ ցամաքային տեսակներուն ամե-

1. Հմա. Perrier, Le trasformisme. — Darwin, Origine des especes, Գլ. ԺԻ:

2. Այսպէս, երբոր գիտութիւն երկու երկիրներու հա-
տարաբար ձեռներ կամ տեսակներ, շատ աւելի ընդհան
է երկնագրի՝ որ ասոնք մի և նոյն կլիմայի մէջ մնած են, և
այս կեանք իրեն իրենց ստեղծագործութեան կեցոյն
կը նկատուի: — Երբեք կը գտնուան որ Ասիան
գտնէ և Միջնադէստանով գտնուած աշխարհներու մէջ
մերձաւոր տեսակներ կը գտնուին: Բայց յիշեալ ենք
որ սաստիկին գտնել առաջ՝ բնական շրջա կողմը եղած
երկրներուն ճարտարութեան աստիճանը աւելի
բարձր էր քան կիսա. այդ աշխարհներուն մէջ կային
տեսակներ՝ որոնք կիսա կ'ապրին լայնութեան սաստի-

նագոյն սաստիկանի տակ: Եւ որովհետեւ բնական շրջա
կողմի երկրները՝ գրեթէ անըզհատ գտնի մը կը կա-
մեն, որ զուգեռ առաջ ալ պայտե էր, հետեւաբար՝ կըը-
նանք ըմբռնել՝ որ այդ անը կ'անց կենդանիներն իրարմ
զալթել իրելու աշխարհներու մէջ: — Այս կերպով կը
քաջատեսիլ անոնց արդի ստեղծութեան նմանութիւնը
նկար: Եւ նոյն ստեղծութեան մէջ կ'անց տարբերու-
թիւններն առաջ կ'անց են՝ անոնց աղբիւնը համապատե-
նեալուն ըսած արգելքներէն: Եւ ասային անմատ
նութիւնները ժամանակէ մը ետք որոշ կերպով տես-
նուած են: — Եւրոպայի ու Միացեալ Նահանգներ
բոլորովան տեսակներն աւելի մերձաւոր են իրարու քան
թէ արդի տեսակներն: